

Χριστιανισμός και Ελληνισμός: μια ιδιότυπη συνάντηση

Σταύρου Γιαγκάζογλου

Το πλαίσιο της συνάντησης Ελληνισμού και Χριστιανισμού παρουσιάζει από τη φύση του έντονα μian πολύπλοκη διάσταση όψεων και ερμηνευτικών προσεγγίσεων των δύο αυτών πολιτισμικών και ιστορικών μεγεθών. Και τούτο είναι ευεξήγητο, διότι αφορά την ιστορική προσέγγιση, σπουδή και ερμηνεία της πορείας της Εκκλησίας μέσα στον χρόνο, το άνοιγμα, τον διάλογο και τις αλληλεπιδράσεις της με τον πολιτισμό και με την περιρρέουσα ατμόσφαιρα σημαντικών περιόδων της Ιστορίας (Ρωμαϊκή περίοδος, Ανατολικό Ρωμαϊκό Κράτος ή Βυζάντιο, Τουρκοκρατία, Νεότερα Χρόνια). Η διεπιστημονική και διαθεματική θεώρηση των σχέσεων Ελληνικής Φιλοσοφίας και Χριστιανισμού ως μεταπτυχιακού μαθήματος βρίσκεται στον θεολογικό πυρήνα της Εκκλησίας και της ορθόδοξης πολιτισμικής παράδοσης του Βυζαντίου. Παράλληλα, εμφανίζει σαφέστατα ένα υψηλό διεπιστημονικό και διαθεματικό ενδιαφέρον, αφού πρόκειται για τη συνάντηση δύο θεμελιωδών πολιτισμικών μεγεθών που διαμόρφωσαν με τη γόνιμη αντιπαράθεσή και τη σύνθεσή τους την ορθοδοξία και τον βυζαντινό πολιτισμό αλλά και την ιδιοπροσωπία της ελληνικής ταυτότητας ως τις μέρες μας. Συνάμα, η καθοριστική αυτή συνάντηση Χριστιανισμού και Ελληνισμού διαμόρφωσε τις βάσεις για την ιδιαίτερη ανάπτυξη και διαφορετική πορεία του Χριστιανισμού στη Δυτική Ευρώπη μέσα από τις μεγάλες χριστιανικές παραδόσεις του Ρωμαιοκαθολικισμού και του Προτεσταντισμού και επέδρασε ευρύτερα στον ευρωπαϊκό και στον δυτικό πολιτισμό. Επισημαίνεται, πάντως, ότι συμβατικά και μόνο για τις ανάγκες μιας πρώτης παρουσίασης του πολύπλοκου αυτού ζητήματος, η χρήση των εννοιών τόσο του Ελληνισμού όσο και του Χριστιανισμού γίνεται *σχηματοποιημένα κατά τρόπο ενιαίο*, παρότι και τα δύο μεγέθη το καθένα ξεχωριστά παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία ρευμάτων και τάσεων.

1. Περιγραφή των σχέσεων Ελληνισμού και Χριστιανισμού

Πρόκειται για τη συνάντηση δύο αρχικά εντελώς διαφορετικών κόσμων και αντιλήψεων που μέσα από την αρχική σύγκρουση και αντιπαράθεσή τους προέκυψε

σταδιακά μια γόνιμη σύνθεση και αλληλεπίδραση ως εκχριστιανισμένος Ελληνισμός, ο οποίος σαρκώθηκε πολιτιστικά στην Ορθοδοξία της Εκκλησίας και στον πολιτισμό του Βυζαντίου.

α. Προϋποθέσεις για τη συνάντηση Χριστιανισμού και Ελληνισμού

- Ελληνιστικοί χρόνοι, οικουμενικός Ελληνισμός, επιδράσεις του ελληνικού πολιτισμού στον Ιουδαϊσμό, μετάφραση των Ο΄, ελληνορωμαϊκή οικουμένη
- Η εμφάνιση του Χριστιανισμού στο ιστορικό προσκήνιο εξαρχής με όχημα την ελληνική γλώσσα, άνοιγμα του Χριστιανισμού στον εθνικό κόσμο, οι Απολογητές, οι Αποστολικοί Πατέρες, οι Αλεξανδρινοί θεολόγοι εκφράζονται διά της ελληνικής παιδείας και φιλοσοφίας και θέτουν τις μελλοντικές βάσεις για την γόνιμη σύνθεση.

β. Επιδράσεις του Ελληνισμού στον Χριστιανισμό

- Η ελληνική γλώσσα και παιδεία, η φιλοσοφική σκέψη, η λογοτεχνία, η τέχνη, η οργάνωση και οι θεσμοί του δημόσιου βίου, η δημοκρατία κ.ά. διαμόρφωσαν σταδιακά ένα νέο μορφωτικό ιδεώδες μέσα από το οποίο λειτούργησε και εκφράσθηκε η πατερική σκέψη, η λειτουργική ζωή, ο συνοδικός θεσμός, η τέχνη, η θεολογική ορολογία, προσελήφθησαν έθιμα και μορφές κοινωνικής ζωής του αρχαιοελληνικού πολιτισμού, υιοθετήθηκαν επιστημονικές γνώσεις και αξίες που συνέβαλαν στην ανάδυση του Βυζαντινού Πολιτισμού στο ιστορικό προσκήνιο.

γ. Επιδράσεις του Χριστιανισμού στον Ελληνισμό

- Από τη γόνιμη συνάντηση της ελληνικής σκέψης με την πίστη και ζωή της Εκκλησίας διαμορφώθηκαν νέες θεωρήσεις στην κατανόηση του Θεού, του κόσμου, του ανθρώπου, της ιστορίας, της κοινωνίας, του έθνους κ.ά. Πρόκειται για μια νέα φιλοσοφία, την οποία επεξεργάσθηκαν οι Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας ως ανατροπή αλλά και επέκταση και ανανέωση της αρχαιοελληνικής φιλοσοφίας.

δ. Χριστιανισμός και Ελληνισμός, αντίθεση και σύνθεση

- Οι φιλοσοφικές και θεολογικές αρχές της αρχαιοελληνικής παράδοσης συγκρούσθηκαν σφοδρότατα με την πίστη του Χριστιανισμού. Οι διαφορές μεταξύ τους οδήγησαν όχι μόνο σε αιρέσεις αλλά ακόμη και σε βιαιότητες. Ωστόσο, η σύγκρουση και αντιπαράθεση σταδιακά οδήγησε σε μια εκπληκτική πολιτισμική σύνθεση με βασικές συνιστώσες τον Χριστιανισμό και τον Ελληνισμό.

2. Συνέπειες της συνάντησης Ελληνισμού και Χριστιανισμού

Αλληλεπίδραση: Η συνάντηση Ελληνισμού και Χριστιανισμού είναι ένα πρώτης τάξης παράδειγμα που εμφανίζει το πλαίσιο αμοιβαίων επιδράσεων μεταξύ των δύο πνευματικών μεγεθών. Ο Ελληνισμός επιδρά καταλυτικά με τη γλώσσα του που μεταφέρει και όλα τα στοιχεία που συγκροτούν τον πολιτισμό του (παιδεία, φιλοσοφία, επιστήμες, τέχνη, θεσμοί, κοινωνικές αξίες κλπ. Ο Χριστιανισμός με όχημα την ελληνική γλώσσα και παιδεία προβαίνει στην επεξεργασία και εισαγωγή καινοτόμων αντιλήψεων για τον Θεό, τον κόσμο, τον άνθρωπο, την ιστορία, την κοινωνία, την ανθρωπότητα κλπ., επιδρώντας με τη σειρά του μέσα στον Ελληνισμό. Πρόκειται για ένα πλέγμα σχέσεων η σπουδή του οποίου είναι και ενδιαφέρουσα και εργώδης αλλά και βαρυσήμαντη για την εξέλιξη του παγκόσμιου Πολιτισμού.

Επικοινωνία: Παρόμοια, η συνάντηση των δύο αυτών κόσμων φανερώνει το βάθος και το μέγεθος της επικοινωνίας τους. Με βάση και πάλι την κοινότητα της ελληνικής γλώσσας που δεν διακινούσε απλώς έναν κώδικα επικοινωνίας ή διακόμιζε πληροφορίες και σύμβολα, αλλά αφορούσε την αναζήτηση νοήματος και αλήθειας στον ανθρώπινο βίο, η επικοινωνία αυτή πέρασε από ποικίλα στάδια.

Πολιτισμός: Η συνάντηση Ελληνισμού και Χριστιανισμού στα όρια της ελληνορωμαϊκής οικουμένης δεν σήμανε απλώς την αλληλεπίδραση δύο κόσμων και πολιτισμών αλλά σταδιακά μορφοποίησε ένα νέο πολιτισμό. Πρόκειται για τον πολιτισμό της Ορθοδοξίας και του Ανατολικού Ρωμαϊκού Κράτους, τον λεγόμενο Βυζαντινό πολιτισμό. Η ακτινοβολία του βυζαντινού κόσμου και πολιτισμού επιβίωσε και μετά την πάροδο των δέκα αιώνων του βίου του εξαιτίας της πολιτισμικής του ιδιαιτερότητας και της Ορθοδοξίας με την οποία επέδρασε ευεργετικά και σε άλλους λαούς. Η αίσθηση της μεγάλης αυτής πολιτισμικής κληρονομιάς δεν έσβησε ποτέ από τη συλλογική μνήμη του Ελληνισμού ακόμη και κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Η ανάμνηση αυτής της πολιτισμικής του αυτοσυνειδησίας οδήγησε τον Νέο Ελληνισμό στον αγώνα της ελευθερίας και της αναγέννησης του.

Σύστημα: Η σταδιακή ώσμωση Ελληνισμού και Χριστιανισμού εμφάνισε επιδράσεις του δημόσιου βίου, των θεσμών και των ποικίλων επιτευγμάτων και αξιών του αρχαιοελληνικού πολιτισμού στην οργάνωση και ζωή της Εκκλησίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι η Εκκλησία, ενώ αντιμετώπιζε σκληρούς διωγμούς από την ρωμαϊκή πολιτεία και το ειδωλολατρικό κατεστημένο, ενώ ζούσε και αυτή στην συγκεντρωτική ρωμαϊκή οικουμένη σε μια εποχή έντονης αγωνίας, εντούτοις εμφάνισε πολύ νωρίς μια θαυμαστή οργάνωση σε τοπικό και ευρύτερο πλαίσιο. Το δημοκρατικό πνεύμα, η Εκκλησία του Δήμου, η ανάμνηση της αυτονομίας και των λειτουργιών της πόλεως-κράτους, καθώς και οι λοιποί θεσμοί του δημόσιου βίου των αρχαίων Ελλήνων, ενέπνευσαν την Εκκλησία, σε συνδυασμό με την πίστη, τη λατρεία και την εμπειρία της, να διαμορφώσει και να συγκροτήσει νέες μορφές κοινοτικής οργάνωσης. Ο συνοδικός θεσμός παρά την ευχαριστιακή και θεολογική του προέλευση, παραμένει ακατανόητος δίχως τη συσχέτισή του με τους δημοκρατικούς θεσμούς της πόλεως κράτους καθώς και με τις θεσμικές λειτουργίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Αν οι σύνοδοι εκφράζουν εν πολλοίς την δημοκρατική παράδοση της ελληνόφωνης Ανατολής, το παπικό αξίωμα διαμορφώνεται σταδιακά έχοντας ως πολιτιστικό υπόβαθρο τον συγκεντρωτισμό της αρχαίας Ρώμης και της εν γένει λατινικής παράδοσης. Ακόμη, όταν αργότερα συγκροτείται το Ανατολικό Ρωμαϊκό Κράτος που βαθμιαία εξελληνίζεται, η αρχαιοελληνική πολιτική και διπλωματία αναδιατυπώνεται συστηματικά από τους βυζαντινούς. Η Εκκλησία συγκροτεί σταδιακά το δικό της σύστημα *κανονικού δικαίου* με το οποίο ρυθμίζει θέματα του εσωτερικού της βίου σε συνάρτηση με το δικαίκο σύστημα του Βυζαντινού Κράτους που αναθεωρεί, κωδικοποιεί και αναπροσαρμόζει το προηγούμενο ελληνικό και ρωμαϊκό δίκαιο. Η Κωνσταντινούπολη, η ελληνόφωνη Ρώμη, γίνεται η πρωτεύουσα μιας νέας αυτοκρατορίας και κυρίως ενός νέου πολιτισμού. Συνεπώς, οι δομές, το πνεύμα και η οργάνωση του δημόσιου και ιδιωτικού βίου των αρχαίων Ελλήνων μεταφέρονται και ανανεώνονται με τις αναγκαίες προσαρμογές μέσα στον χώρο και στον χρόνο.

Χώρος – Χρόνος: Η πολιτισμική αλληλεπίδραση Ελληνισμού και Χριστιανισμού προετοιμάζεται στους ελληνιστικούς χρόνους, εκδιπλώνεται στην ελληνορωμαϊκή περίοδο, ενώ κατά τη βυζαντινή λαμβάνει την τελική της έκφραση. Η ιστορική πορεία αυτής της συνάντησης πραγματοποιείται βαθμηδόν στον συγκεκριμένο χώρο της λεκάνης της Μεσογείου. Ιστορικά γεγονότα και αλλαγές αποτελούν σημαντικούς

σταθμούς αυτής της πορείας. Ο Χριστιανισμός κληρονομεί από τον ελληνορωμαϊκό κόσμο την έννοια της οικουμένης, προσανατολίζοντας τη συγκρητιστική συνύπαρξη λαών και πολιτισμών στην προοπτική της κοινωνίας των προσώπων. Το κοσμοϊστορικό γεγονός της γέννησης του Χριστού τέμνει τον χρόνο και προκαλεί ρήγμα στη στατικότητα του ειδωλοποιημένου κόσμου· ο κύκλος του χρόνου ευθυγραμμίζεται, η ιστορία απελευθερώνεται από την αέναη επανάληψη και αποκτά νόημα και σκοπό. Έτσι, ο βίος του ανθρώπου συμπλέκεται με την πορεία και την εξέλιξη ολόκληρου του κόσμου, αφού αυτός καλείται να αποφασίζει με ελευθερία και υπευθυνότητα. Συνοψίζοντας, η κοσμική-συμπαντική σημασία του χώρου και του χρόνου εκφράζεται λειτουργικά και ευχαριστιακά από τη χριστιανική λατρεία. Αξίζει να τονισθεί ότι η αντίληψη για τη στατικότητα του ειδωλοποιημένου κόσμου και την κυκλική αναγκαιότητά του χρόνου μεταβάλλεται ριζικά με τη συνάντηση Χριστιανισμού και Ελληνισμού.

Μεταβολή: Η έννοια της εξέλιξης και της μεταβολής συχνά αντιμετωπίστηκαν -από μια πεπαλαιωμένη και ξένη προς την ορθόδοξη θεώρηση αντίληψη της παράδοσης- με σκεπτικισμό ή και με άρνηση. Αντίθετα, η εξέλιξη και η επί τα πρόσω και βελτίω μεταβολή είναι μια καθαρά βιβλική έννοια που διατρέχει σύνολο το περιεχόμενο της εκκλησιαστικής πίστης. Ήδη από την εκ του μηδενός δημιουργία ο κόσμος και ο άνθρωπος πορεύονται σε μια δραματική πορεία όπου όλα είναι σχετικά, ρευστά και ενεργούμενα προς την τελείωση των εσχάτων της ιστορίας. Η πορεία του Χριστιανισμού περιλαμβάνει σαφώς εξελικτικά στάδια και μεταβολές, όχι ασφαλώς ως προς τον πυρήνα της βιβλικής αποκάλυψης και εκκλησιαστικής πίστης αλλά ως προς την έκφραση και τον διάλογο του Χριστιανισμού με τον πολιτισμό και την περιρρέουσα ατμόσφαιρα. Η συνάντηση των δύο κόσμων οδήγησε μέσα από σκληρές συγκρούσεις και αντιπαραθέσεις ιδεών σε μια γόνιμη και δημιουργική σύνθεση του νέου πολιτισμού της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Οι αλλαγές που σημειώθηκαν αφορούσαν και τον Ελληνισμό και τον Χριστιανισμό. Η βιβλική θεώρηση συνάντησε την ελληνική νοοτροπία, τη γλώσσα και τον πολιτισμό, βγήκε από τη στενή πολιτιστική μήτρα του Ιουδαϊσμού και διαλέχτηκε με νέους όρους και νέα προβλήματα. Η αρχαιοελληνική σκέψη, που έβλεπε τον Θεό, τον κόσμο και τον άνθρωπο μέσα από τα στεγανά της αιώνιας ανακύκλησης, μετέβαλε κυριολεκτικά το κοσμοείδωλό της. Οι μεταβολές αυτές γίνονται σταδιακά, εφόσον πρόκειται για ζητήματα πολιτισμού. Η τέχνη της εικόνας και η διαδρομή της από τους κλασικούς

και ελληνιστικούς δρόμους, στις προσωπογραφίες των Φαγιούμ και κατόπιν στην πρωτοχριστιανική και ώριμη βυζαντινή εικονογραφία, προσφέρει ένα αισθητικό και εικαστικό παράδειγμα για τις βαθιές τομές και εξελίξεις που σημειώνονται μέσα από την πολιτιστική αυτή αλληλεπίδραση.

Άτομο – Σύνολο: Η σημασία της ατομικότητας και της κοινότητας, έννοιες και πραγματικότητες που κατανοήθηκαν διαφορετικά από την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα, προσλαμβάνουν νέα δυναμική στην οργάνωση της νέας χριστιανικής κοινότητας και οικουμενικότητας. Το συνοδικό σύστημα της Εκκλησίας συνιστά μian άλλη διάσταση και λύση του αρχέγονου προβλήματος μεταξύ του ενός και των πολλών, του ατομικού και του συλλογικού. Χαρισματικά πρόσωπα πρωταγωνιστούν στη νέα εποχή που ξεκινά με την ανάδυση του Χριστιανισμού στο προσκήνιο. Μετά το διάταγμα των Μεδιολάνων, πλήθη πρώην ειδωλολατρών εισρέουν μαζικά στους κόλπους της Εκκλησίας, ενώ αργότερα στους βυζαντινούς χρόνους λαοί ολόκληροι ασπάζονται, από τη μια στιγμή στην άλλη, τη νέα πίστη. Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι οι άνθρωποι της ελληνικής παιδείας δεν αποδέχθηκαν ακούσια τον Χριστιανισμό κατ' εντολήν κάποιου ηγεμόνα αλλά σταδιακά, προσωπικά και ελεύθερα προσχώρησαν σ' αυτόν. Αυτή η ελεύθερη επιλογή και οικείωση του Χριστιανισμού ερμηνεύει άλλωστε και το γεγονός ότι η ορθόδοξη παράδοση του Βυζαντίου δεν λειτούργησε ως θρησκευτική σέκτα, ερήμην του κόσμου και της ζωής, αλλά δημιούργησε έναν μακρόβιο και λαμπρό πολιτισμό.

Ομοιότητα – Διαφορά: Η πολιτιστική αυτή αλληλεπίδραση έγινε στη βάση ποικίλων και έντονων διαφορών αλλά και πολλών ομοιοτήτων. Η ειδωλολατρική νοοτροπία συναντά τον προσωπικό Θεό της βιβλικής παράδοσης. Ο Χριστιανισμός, εξάλλου, εισηγήθηκε μια σειρά νέων θεωρήσεων για ζητήματα κοινωνικών διακρίσεων και διαφορών μεταξύ φύλου, εθνικότητας, κοινωνικής τάξης κλπ., προκαλώντας ρήξη στις παγιωμένες προκαταλήψεις του αρχαίου κόσμου. Ακόμη, ζητήματα ομοιότητας και διαφοράς ετέθησαν, τότε με σφοδρότητα, τότε με νηφαλιότητα, κατά τον διάλογο των εκπροσώπων των δύο πλευρών. Οι Απολογητές του 2^{ου} αιώνα και ο φιλόσοφος Κέλσος ή ο Κλήμης ο Αλεξανδρέας και ο Ωριγένης αλλά και οι Καππαδόκες Πατέρες της Εκκλησίας προσφέρουν διαφοροποιημένα παραδείγματα πάνω στο ζήτημα των σχέσεων ομοιότητας και διαφοράς μεταξύ Ελληνισμού και Χριστιανισμού. Ας τονισθεί ότι η ύπαρξη σχολών και επιμέρους παραδόσεων τόσο στον ελληνισμό όσο

και στον Χριστιανισμό δίνει μια άλλη διάσταση για την ποικιλομορφία των τάσεων και τον διαλεκτικό πλούτο που συγκροτούν την αλληλοδιείσδυση Ελληνισμού και Χριστιανισμού.

3. Επεξεργασία – μεθοδολογικές παρατηρήσεις

- Ο τρόπος της προσέγγισης, της ανάλυσης και της διαλεκτικής σχέσης Ελληνισμού και Χριστιανισμού δεν πρέπει να είναι απολογητικός ή ιδεολογικός. Ακόμη είναι ανάγκη να παίρνει αποστάσεις από το ρομαντικό ιδεολόγημα του 19^{ου} και του 20^{ου} αι. του ελληνοχριστιανισμού και να αποφεύγει κάθε μονομέρεια υπέρ του Χριστιανισμού ή υπέρ του Ελληνισμού αντίστοιχα.
- Να καταστεί σαφές ότι πρόκειται για δύο μεγέθη που έχουν την αυτονομία και ιδιαιτερότητά τους ώστε να αποφευχθεί κάθε τάση στρογγυλοποιήσεων που και τη ριζοσπαστικότητα και τη νεωτερικότητα του Χριστιανισμού αδικούν και τη φυσιογνωμία του Ελληνισμού νοθεύουν.
- Να παρουσιασθούν με συγκεκριμένα παραδείγματα τα στοιχεία που προσέφερε ο Ελληνισμός στον Χριστιανισμό ως ιστορική σάρκα της εκκλησιαστικής εμπειρίας και πίστης.
- Να γίνουν σαφείς οι ριζικές αλλαγές που επέφερε ο Χριστιανισμός στον Ελληνισμό στο επίπεδο της κοσμολογικής και ειδωλολατρικής νοοτροπίας του.
- Οι περιπτώσεις βίας και φανατισμού που παρατηρήθηκαν μετά το διάταγμα των Μεδιολάνων σποραδικά από χριστιανούς αυτή τη φορά έναντι ειδωλολατρών δεν πρέπει να αποδοθούν ούτε στην πνευματική φυσιογνωμία του Ελληνισμού ούτε βέβαια στο φρόνημα της Εκκλησίας, το οποίο καταδικάζει απερίφραστα κάθε πράξη βίας και αντεκδίκησης.
- Να γίνει ιδιαίτερη αναφορά στην ιστορική συνάντηση και γόνιμη σύνθεσή Ελληνισμού και Χριστιανισμού στο επίπεδο της θεολογικής και πολιτιστικής έκφρασης που παρήγαγε μια νέα πολιτισμική πρόταση με οικουμενικές διαστάσεις.
- Να διευκρινισθεί ότι η Ορθοδοξία και το «Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο» διατηρήθηκε ως κληρονομιά και σε άλλους λαούς με τους οποίους συνδεόμαστε ακόμη και σήμερα με κοινά πολιτιστικά στοιχεία και παραδόσεις.
- Να υπογραμμισθεί με παραδείγματα από την ποίηση, τη λογοτεχνία, τη μουσική και το τραγούδι, την τέχνη, τα ήθη και έθιμα μας ότι η νεοελληνική πνευματική ταυτότητα σχετίζεται αμεσότερα με την κληρονομιά αυτή, λόγω ακριβώς της

ελληνικής γλώσσας και παιδείας, που έκδηλα διαποτίζει τις διάφορες πτυχές του καθημερινού βίου και πολιτισμού.

Παιδαγωγική αξιοποίηση της συνάντησης Ελληνισμού και Χριστιανισμού Α΄ Γυμνασίου, Θεματική Ενότητα 2, 5 δίωρα

2. Η συνάντηση του Χριστιανισμού με τον Ελληνισμό (5 δίωρα)

Οι μαθητές ενθαρρύνονται και καθοδηγούνται:

- να προσεγγίσουν τη συγκρότηση και την πορεία της πρώτης Χριστιανικής Εκκλησίας εντός του ιστορικού πλαισίου και της ευρύτερης πολιτισμικής συνάφειας της Ύστερης Αρχαιότητας
- να κατανοήσουν σημαντικά γεγονότα, εξελίξεις και επιλογές της πρώτης Εκκλησίας (εξάπλωση, επισημοποίηση, θεσμική οργάνωση, συνάντηση με τον Ελληνισμό, ανάπτυξη δογματικής διδασκαλίας και λατρείας) και πώς αυτά διαμόρφωσαν την ταυτότητά της και επηρέασαν τον πολιτισμό μέχρι τις μέρες μας
- να συνειδητοποιήσουν τη δυναμική της συνάντησης του Χριστιανισμού με τον Ελληνισμό και τη διαχρονική σημασία της σύνθεσης που προέκυψε για την Εκκλησία και τον πολιτισμό
- να κατανοήσουν την πρόταση της Εκκλησίας για τη ζωή του ανθρώπου και τις σχέσεις του με τον Θεό, τους συνανθρώπους του και την κτίση
- να γνωρίσουν και να αξιολογήσουν τη ζωή και τη δράση σημαντικών προσώπων του Χριστιανισμού καθώς και άλλων θρησκειών
- να εξοικειωθούν με τη μελέτη μνημείων πολιτισμού και έργων τέχνης, ανιχνεύοντας την πνευματική τους καταγωγή

ΠΡΟΣΔΟΚΩΜΕΝΑ

ΜΑΘΗΣΙΑΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Οι μαθητές:

- α)** επιβεβαιώνουν τη δυναμική των επιρροών και των συνθέσεων, διερευνώντας προσωπικές τους εμπειρίες
- β)** ευαισθητοποιημένοι στη δυναμική των συνθέσεων, προεκτείνουν τη σκέψη τους και αναγνωρίζουν διαστάσεις και πεδία της συνάντησης Χριστιανισμού- Ελληνισμού
- γ)** εξακριβώνουν τον ρόλο της ελληνικής γλώσσας στη διάδοση και στην ανάπτυξη του Χριστιανισμού και της θεολογίας του
- δ)** αναγνωρίζουν και αποτιμούν τον ρόλο της ελληνικής παιδείας στη ζωή και στο έργο προσώπων της Εκκλησίας (Αποστόλων, Απολογητών και Πατέρων)
- ε)** επαληθεύουν και αξιολογούν τη σύνθεση Ελληνισμού - Χριστιανισμού σε συγκεκριμένα μνημεία και έργα τέχνης, καθώς και στην καθημερινή ζωή των Βυζαντινών

ΒΑΣΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

I. Η δυναμική των «συναντήσεων»

- i. Η ζωή είναι συνάντηση (παρέες, ομάδες, χώροι, δικτυακές κοινότητες...)
- ii. Αναγνωρίζοντας τις θετικές και αρνητικές επιρροές στη ζωή μας
- iii. Μεγαλώνουμε μέσα από συνθέσεις

II. Ελληνισμός και Χριστιανισμός. Η συνάντηση δύο κόσμων

- i. Η κυριαρχία της ελληνικής γλώσσας στον ελληνορωμαϊκό κόσμο
- ii. Παύλος, ο απόστολος που συνέδεσε τον Χριστιανισμό με τον Ελληνισμό
 - Στον Άρειο Πάγο της Αθήνας (Πραξ 17, 16-34)
 - Στη σχολή του Τυράννου στην Έφεσο (Πραξ 19, 9-10)
- iii. Η ελληνική ως γλώσσα της Εκκλησίας
 - Η ελληνική ως γλώσσα της Αγίας Γραφής: Από τη μετάφραση των Ο΄ στον Κανόνα της Αγίας Γραφής (Αρχή της 39^{ης} *Εορταστικής Επιστολής* του Μ. Αθανασίου)
 - «Τη γλώσσα μας την εκπαιδεύσαμε ... την ευγενίσαμε... και τη γλυκάναμε» (Γρηγορίου Ναζιανζηνού, *Εις εαυτόν*): Η ελληνική ως γλώσσα των Πατέρων και εκφραστικό όχημα της εκκλησιαστικής πίστης
- iv. Διάλογος και εκλεκτικές συγγένειες με την ελληνική σοφία
 - Ιουστίνος, ο φιλόσοφος και μάρτυρας: Ο Ελληνισμός προετοίμασε τον κόσμο να δεχτεί τον Χριστιανισμό (Ιουστίνου, *Απολογία Β΄*)
 - Πατέρες του 4^{ου} αιώνα: Η δημιουργική συνάντηση του χριστιανικού κηρύγματος με την ελληνική σοφία. Το παράδειγμα των Τριών Ιεραρχών (Μ. Βασιλείου, *Προς τους νέους όπως αν εξ ελληνικών ωφελοίντο λόγων*)
- v. Ιουλιανός: Ένας αυτοκράτορας νοσταλγός της εθνικής θρησκείας
- vi. Η ελληνική παιδεία σφραγίζει τον πολιτισμό της βυζαντινής αυτοκρατορίας
 - Η ελληνική ως γλώσσα της βυζαντινής αυτοκρατορίας (*Νεαρά* του Ιουστινιανού)
 - Σχολές/πανεπιστήμια της Κωνσταντινούπολης

III. Η αποτύπωση της σύνθεσης Ελληνισμού και Χριστιανισμού στην τέχνη

- i. Από τον περίπτερο αρχαιοελληνικό ναό στη χριστιανική βασιλική
 - Η Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης ως ζωντανό σύμβολο του χριστιανικού βυζαντινού πολιτισμού
- ii. Από τα Φαγιούμ στη χριστιανική εικόνα
 - Από τον Ορφέα και τον Ήλιο της αρχαίας Ελλάδας στον Καλό Ποιμένα και στον Παντοκράτορα της Εκκλησίας

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

A. ΒΙΩΜΑΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Συλλογικός ρόλος: Προσπαθώντας να πείσουμε ή να αποτρέψουμε τον άλλον για κάτι θετικό ή αρνητικό (στόχος: Διερεύνηση της δυναμικής και της λειτουργίας των επιρροών) (I)
2. Ο Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης αφηγείται το γεγονός της επίσκεψης του Απ. Παύλου στην Αθήνα (II.ii)
3. Αντιγινωμία δύο πολιτών της Καισάρειας του 4^{ου} αιώνα: Να σπουδάζουν ή όχι οι χριστιανοί νέοι τα ελληνικά γράμματα; (στόχος: Κατανόηση των επιχειρημάτων και της θετικής στάσης των Πατέρων προς την ελληνική παιδεία) (II.iii και iv)
4. Παιχνίδι ρόλου: Δύο μαθητές αναλαμβάνουν να ξαναγήσουν συμμαθητές τους σε έναν αρχαιοελληνικό ναό και σε μια χριστιανική βασιλική επισημαίνοντας αντιστοιχίες και ομοιότητες (III.i)

B. ΟΜΑΔΙΚΕΣ / ΔΙΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. TPS με θέμα: Οι συναντήσεις μας/οι επιρροές μας (I)
2. Ιστοεξερεύνηση: Τα ταξίδια του Παύλου, οι πόλεις – κέντρα της εποχής (στόχος: Ανάδειξη του ελληνικού «πνεύματος» της ζωής των πόλεων) (I.ii)
3. Artful Thinking («αντιλαμβάνομαι, γνωρίζω, φροντίζω»): *Ο απόστολος Παύλος κηρύττει στον Άρειο Πάγο*, Σπ. Βασιλείου, I. Ν. Αγίου Διονυσίου (II.ii)
4. Artful Thinking («αντιλαμβάνομαι, γνωρίζω, φροντίζω»: *St Paul Preaching in Athens, Raphael*, Victoria and Albert Museum (II.ii)
5. Μελέτη περίπτωσης: Οι σπουδές των τριών Ιεραρχών (II.iv)
6. Artful Thinking («σκεφτείτε, αμφιβάλετε, εξερευνήστε»): *Οι φιλόσοφοι* στη χριστιανική εικονογραφία (π.χ. Μονή Φιλανθρωπηνών, εικονογραφημένα χειρόγραφα) (II.iv)
7. Επίλυση προβλήματος: Γιατί ο αυτοκράτορας Ιουλιανός χαρακτηρίστηκε από τη χριστιανική Εκκλησία «παραβάτης»; (I.v)
8. Διερεύνηση πηγών και εικόνων για τα παρακάτω θέματα:

- Δάσκαλοι και μαθητές στο Βυζάντιο (II.vi)
 - Τα πρώτα γράμματα, τα μαθήματα και οι σπουδές στο Βυζάντιο (II.vi)
 - Η γραφή και τα σύνεργά της (II.vi)
 - Βιβλία και βιβλιοθήκες (II.vi)
 - Σχολεία και Πανεπιστήμια (II.vi)
9. Μελέτη περίπτωσης: Φώτιος και Άννα Κομνηνή (II.vi)
 10. Artful Thinking («βλέπω, ισχυρίζομαι, αναρωτιέμαι» ή «χρώματα, σχήματα, γραμμές»): Από τα Πορτρέτα του Φαγιούμ στις Απαρχές της Τέχνης των Βυζαντινών Εικόνων (III.ii)
 11. Συγκριτική εξέταση: *Πορτρέτα του Φαγιούμ, Βρεφοκρατούσα και Χριστός* του 6^{ου} αι. και *Βρεφοκρατούσα* του 13^{ου} αι. από την Αγ. Αικατερίνη του Σινά (III.ii)
 12. Artful Thinking («σκεφτείτε, αμφιβάλετε, εξερευνήστε»): *Ο Χριστός ως Ορφέας* ή *ως καλός Ποιμένας*, ψηφιδωτό από το Μουσολείο της Galla Placidia στη Ραβέννα (III.iii)
 13. Artful Thinking («χρώματα, σχήματα, γραμμές» ή «κοιτάζοντας 2 x 10»): *Ο Παντοκράτορας* της Μονής Δαφνίου και ο Δίας του Φειδία (III.iii)

Γ. ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΗΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ

1. Κατασκευή χάρτη με τις χριστιανικές κοινότητες της Ελλάδας της αποστολικής εποχής (I.ii)
2. Κατασκευή πόστερ με τη γραφή και την αρίθμηση των Βυζαντινών: Από τη μεγαλογράμματη στη μικρογράμματη γραφή (II.vi)
3. Κάτοψη περιπτερού ναού και βασιλικής, αναγνώριση των ονομασιών και τοποθέτηση των μερών και των μελών του κάθε ναού (III.i)
4. Εννοιολογικός χάρτης για τη συνάντηση Ελληνισμού-Χριστιανισμού

Δ. ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Σε συνεργασία με τον καθηγητή των Εικαστικών: Μελέτη της Εγκαυστικής τεχνικής και της τέμπερας (τεχνικές του Φαγιούμ), Κατασκευές σε/με κερί (III)

Ε. ΕΠΙΣΚΕΨΕΙΣ / ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ / ΔΡΑΣΕΙΣ

1. Επίσκεψη στο Θησείο (Ναός του Ηφαίστου) και σε μια χριστιανική βασιλική (III.i)

Παιδαγωγικές παρατηρήσεις

1. Εισαγωγικά

Σε ένα τόσο εκτεταμένο ζήτημα η έμπνευση του εκπαιδευτικού σε σχέση με τις ιδιαιτερότητες και τα ενδιαφέροντα της συγκεκριμένης τάξης είναι καθοριστική για τα παιδαγωγικά ερεθίσματα εισαγωγής και μύησης στη θεματική ενότητα. Μια τέτοια αφόρμηση θα μπορούσε να αποτελέσει π.χ., η ανάγνωση ενός κειμένου για την Αγία Σοφία, μια συζήτηση γύρω από τη γλώσσα της Καινής Διαθήκης ή η ανάγνωση του Λόγου του Παύλου προς τους Αθηναίους (*Πράξεις Αποστόλων* 17, 23-32), η επίσκεψη ή παρουσίαση ενός βυζαντινού μνημείου, η προβολή μιας σειράς διαφανειών με τα πορτραίτα του Φαγιούμ ή τις παραστάσεις από τους νάρθηκες ναών όπου εικονίζονται Έλληνες φιλόσοφοι, η ανάγνωση ενός μικρού αποσπάσματος από το έργο του Ιουστίνου *Β' Απολογία*, ή του Κέλσου *Αληθής Λόγος* ή του Ωριγένη *Κατά Κέλσου*, ή του Μ. Βασιλείου *Προς τους νέους* ή από το έργο του Ιουλιανού *Αντιοχικός ή Μισοπώγων* (361-362B), μια συζήτηση γύρω από τις πνευματικές ρίζες της Ευρώπης ή του Νέου Ελληνισμού με αφορμή την τρέχουσα επικαιρότητα κ.ο.κ.

2. Δομή

Η συνάντηση Ελληνισμού και Χριστιανισμού

- Οι ελληνιστικοί χρόνοι, το έργο του Μ. Αλεξάνδρου, η κοινή ελληνική, οικουμενικός πολιτισμός, θρησκευτικός συγκρητισμός, *pax romana*, μονοθεϊστικές τάσεις, εποχή αγώνιας, μωσαϊκό λαών και πολιτισμών

Επιδράσεις του Ελληνισμού στον Χριστιανισμό

- Πρόσληψη της ελληνικής γλώσσας, παιδείας, φιλοσοφίας και επιστήμης, πρόσληψη και επεξεργασία της αρχαιοελληνικής αρετολογίας και ηθικής, οι θεσμοί της πόλεως και της δημοκρατίας εμπνέουν και εκφράζουν την οργάνωση της Εκκλησίας, η ελληνιστική τέχνη, τα Φαγιούμ και η γένεση της χριστιανικής εικονογραφίας και αρχιτεκτονικής

Επιδράσεις του Χριστιανισμού στον Ελληνισμό

- Η βιβλική θεώρηση των σχέσεων Θεού, κόσμου, ανθρώπου και ιστορίας, η εισαγωγή της ιστορικής έναντι της κοσμολογικής ερμηνείας, επέκταση της ιδέας της οικουμενικότητας και ανανέωση των κοινωνικών σχέσεων, βάσεις για τη δημιουργία ενός νέου πολιτισμού ως ανανέωσης του αρχαιοελληνικού

Οι αντιθέσεις Ελληνισμού και Χριστιανισμού

- Οι διαφορές της ελληνικής νοοτροπίας και της βιβλικής προοπτικής του Χριστιανισμού, η σύγκρουση στο επίπεδο της ιδεολογίας και της ειδωλολατρίας, οι διωγμοί και τα φαινόμενα βίας εκατέρωθεν, ο Ελληνισμός ως εγκόσμιος πολιτισμός και ο Χριστιανισμός ως πανανθρώπινη και με εσχατολογική προοπτική Εκκλησία

Η σύνθεση Ελληνισμού και Χριστιανισμού

- Ο Χριστιανισμός εξελίσσεται μέσα στον χώρο του Ελληνισμού, ο Χριστιανισμός εφαρμόζει πλήρη χρήση του ελληνικού πολιτισμού στα μέσα έκφρασής του, από τη συνάντηση και αλληλοπεριχώρηση των δύο μεγεθών γεννάται ένας νέος κόσμος που εκβάλλει στην ανακαίνιση και ανανέωση των αρχών της αρχαιοελληνικής θεολογικής και φιλοσοφικής παράδοσης για τον Θεό, τον κόσμο, τον άνθρωπο και την ιστορία, στην γόνιμη σύνθεση των Ελλήνων Πατέρων της Εκκλησίας, στην ακμή των γραμμάτων και των τεχνών, στον ορθόδοξο πολιτισμό

του Βυζαντίου, στις ρίζες του Ευρωπαϊκού πολιτισμού στο υπέδαφος της συνάντησης Ελληνισμού και Χριστιανισμού.

3. Περαιτέρω Διαθεματικές δραστηριότητες

Με σκοπό την επεξεργασία, εμπέδωση και οικείωση των επί μέρους θεμάτων της θεματικής ενότητας, παραθέτουμε επιπλέον ενδεικτικά παραδείγματα δραστηριοτήτων:

Ζητούμε από τους μαθητές σε συνδυασμό με τις διάφορες στρατηγικές μάθησης του Οδηγού για τον Εκπαιδευτικό:

- να αναζητήσουν και να σχολιάσουν με ποιους τρόπους συνέβαλε το έργο του Μ. Αλεξάνδρου στη διάδοση και επικράτηση του Χριστιανισμού
- να επισημάνουν τα πολιτιστικά στοιχεία του Ελληνισμού που προσέλαβε ο Χριστιανισμός
- να διακρίνουν τους παράγοντες που συνέβαλαν ιδρυτικά στη διαμόρφωση του βυζαντινού πολιτισμού
- να εντοπίσουν σε ποιες κοσμοθεωρητικές αντιλήψεις του Ελληνισμού επέδρασε ριζικά ο Χριστιανισμός
- να αναζητήσουν και να σχολιάσουν παραδείγματα γόνιμης συνάντησης Ελληνισμού και Χριστιανισμού
- να συζητήσουν για τις πράξεις βίας και φανατισμού χριστιανών εναντίον ειδωλολατρών μετά τους διωγμούς σε σχέση με το φρόνημα και την πίστη της Εκκλησίας
- να συζητήσουν τις σύγχρονες τάσεις αναζωπύρωσης και επιστροφής στο αρχαιοελληνικό ειδωλολατρικό ιδεώδες
- να μελετήσουν κείμενα από τους Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας που να δείχνουν τον γόνιμο διάλογο, την πρόσληψη στοιχείων και τους ανοικτούς ορίζοντες του Χριστιανισμού σε σχέση με τον Ελληνισμό
- να αναζητήσουν και να παρουσιάσουν αποσπάσματα από έργα αρχαίων Ελλήνων ποιητών και φιλοσόφων για τον Θεό, τον άνθρωπο, τις ηθικές αξίες κλπ., που συμπλησιάζουν και γόνιμα συνδιαλέγονται γόνιμα με τη χριστιανική πίστη
- να διερευνήσουν επιρροές της αρχαιοελληνικής παράδοσης στα χριστιανικά ήθη και έθιμα καθώς και στις τελετές και στα Μυστήρια της Εκκλησίας
- να δουν σε βίντεο και να σχολιάσουν τη σχέση παγανιστικού Ελληνισμού και χριστιανικών τελετών στην ταινία του Φίλιππου Κουτσαφτή *Η Αγέλαστος Πέτρα*
- μετά από μια προβολή διαφανειών με θέμα τη μετάβαση από την ελληνιστική τέχνη στα Φαγιούμ και στις χριστιανικές εικόνες, να γίνει συζήτηση και εντοπισμός των επιδράσεων αλλά και των νέων προσανατολισμών της βυζαντινής τέχνης
- να μελετήσουν ή ακόμη καλύτερα να παρουσιάσουν δραματοποιημένο κάποιον από τους *Πέντε Αθηναϊκούς Διαλόγους 51-529 μετά Χριστόν, Ελλάς και Χριστιανισμός*, του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, εκδ. Εστία, Αθήνα ²1980
- με αφορμή το παράλληλο κείμενο του Ράνσιμαν, να επεξεργασθούν με τη μέθοδο του σχεδίου εργασίας τη διαθεματική ενότητα *Η παιδεία στο Βυζάντιο* (η προπαιδεία, η εγκύκλιος παιδεία, ανάγνωση και γραμματική, η ρητορική, άλγεβρα, γεωμετρία, αστρονομία, το σχολείο, οι μαθητές, η γραφή, τα σύνεργα της γραφής, τα δίδακτρα, η επαγγελματική αποκατάσταση, πορτρέτα βυζαντινών δασκάλων, επιστήμες και τεχνολογικά επιτεύγματα των βυζαντινών, βιβλία και βιβλιοθήκες).

4. Προσδοκώμενες επάρκειες των μαθητών στο τέλος της Θεματικής Ενότητας

Ο μαθητής κατανοεί σε βάθος, πέρα από συνθήματα και ιδεολογικές προσεγγίσεις, την ιδιότυπη συνάντηση και πολιτιστική αλληλεπίδραση Χριστιανισμού και Ελληνισμού, που πραγματοποιήθηκε μέσα στις ιδιαίτερες ιστορικές και πολιτιστικές συνθήκες της εποχής. Ωθείται στην ευαισθητοποίηση και στην άσκηση κριτικής σε θέματα διαπολιτισμικότητας και ανεξιθρησκίας. Αντιλαμβάνεται την πορεία του Χριστιανισμού σε σχέση με τον πολιτισμό και ιδιαίτερα με τον ελληνικό μέσα από την πολιτιστική πρόταση της πολυεθνικής, πολυφυλετικής Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και εμπνέεται για θετική ανταπόκριση στα αιτήματα της συνύπαρξης και της ειρήνης στο πλαίσιο των συγχρόνων πολυπολιτισμικών κοινωνιών. Προσεγγίζει τους διάφορους τομείς και τα επιτεύγματα του βυζαντινού πολιτισμού μέσα από τη γόνιμη σύνθεση Ελληνισμού και Χριστιανισμού. Συλλαμβάνει τη διαχρονική συνέχεια του ελληνικού πολιτισμού και το πνευματικό περιεχόμενο της ελληνικής ταυτότητας και παράδοσης σε σχέση με την Ορθοδοξία. Ακόμη διαπιστώνει τον οικουμενικό ορίζοντα του Ελληνισμού και τον πανανθρώπινο χαρακτήρα του Χριστιανισμού, την κοινή συμβολή τους στη διαμόρφωση του ευρωπαϊκού κόσμου και πολιτισμού μέσω των μεγάλων χριστιανικών παραδόσεων του δυτικού κόσμου. Διακρίνει τις δυνατότητες πολιτιστικής έκφρασης μέσα σε ένα πολυπολιτισμικό περιβάλλον και συσχετίζει την οικουμενικότητα του Ελληνισμού και του Χριστιανισμού με τη σύγχρονη τάση της παγκοσμιοποίησης.

Παράλληλα κείμενα

ΓΙΟΣΤΕΪΝ ΓΚΑΑΡΝΤΕΡ, *Ο κόσμος της Σοφίας, Μυθιστόρημα για την ιστορία της φιλοσοφίας*, μτφρ. Μαρία Αγγελίδου, εκδ. Νέα Σύνορα Λιβάνη, Αθήνα 1994, σσ. 197-200:

Ο ΠΑΥΛΟΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Λίγα μόλις χρόνια μετά το θάνατο του Χριστού, ο Φαρισαίος Παύλος ασπάζεται το χριστιανισμό. Με τα αποστολικά του ταξίδια σε όλο τον ελληνορωμαϊκό κόσμο ανέδειξε το χριστιανισμό σε παγκόσμια θρησκεία. Την ιστορία του, μπορούμε να τη διαβάσουμε στις Πράξεις των Αποστόλων. Ο Παύλος έγραψε ακόμα και πολυάριθμες επιστολές προς τους χριστιανούς στις διάφορες κοινότητες. Χάρη στις επιστολές του αυτές, το κήρυγμά του κι οι οδηγίες του έφτασαν ως τα πέρατα του τότε γνωστού κόσμου.

Ο Παύλος πήγε και στην Αθήνα. Περιπάτησε στην Αγορά της πρωτεύουσας της φιλοσοφίας. Και λένε ότι απογοητεύτηκε πολύ βλέποντας ότι η πόλη «ήταν παραδομένη στην ειδωλολατρία». Επισκέφτηκε την εβραϊκή συναγωγή στην Αθήνα και μίλησε με στωικούς και επικούρειους φιλόσοφους. Εκείνοι τον οδήγησαν στον Άρειο Πάγο και του ζήτησαν να τους μιλήσει: «Δεν μπορούμε να μάθουμε κι εμείς ποια είναι αυτή η καινούρια διδασκαλία που κηρύσσεις σε όλο τον κόσμο; Κάτι καινούριο έχεις να μας πεις. Θέλουμε, λοιπόν, να μάθουμε τι είναι».

Μπορείς να τη φανταστείς εκείνη τη στιγμή, Σοφία; Ένας Εβραίος, στην Αγορά της Αθήνας, να μιλάει για κάποιο Σωτήρα, που πέθανε στο σταυρό κι αναστήθηκε τρεις μέρες αργότερα! Από τότε κιόλας, από την πρώτη επίσκεψη του Παύλου στην Αθήνα, διαισθανόμαστε το χάος που χωρίζει την ελληνική φιλοσοφία από τη χριστιανική διδασκαλία περί λύτρωσης. Φαίνεται, όμως, ότι ο Παύλος έχει καταλάβει καλά τους Αθηναίους. Ανεβασμένος στον Άρειο Πάγο – ανάμεσα στους

περήφανους ναούς της Ακρόπολης – τους απευθύνει το λόγο και τους λέει: «Άνδρες Αθηναίοι...αναστήσας αυτόν εκ νεκρών»(Πράξεις 17,22-31).

Ο Παύλος στην Αθήνα, Σοφία! Έτσι άρχισε να σταλάζει σιγά σιγά μέσα στον ελληνορωμαϊκό κόσμο ο χριστιανισμός. Σαν κάτι διαφορετικό – πολύ διαφορετικό από τη φιλοσοφία των επικούρειων, των στωικών ή των νεοπλατωνικών. Παρ' όλες τις διαφορές, όμως, ο Παύλος βρίσκει ένα γερό στήριγμα σ' όλες αυτές τις φιλοσοφίες. Διαπιστώνει ότι η αναζήτηση του Θεού είναι ριζωμένη μέσα σε όλους τους ανθρώπους. Αυτό δεν ήταν κάτι καινούριο για τους Έλληνες. Το καινούριο στο κήρυγμα του Παύλου είναι πως ο Θεός αποκαλύφθηκε στους ανθρώπους και συναντήθηκε πραγματικά μαζί τους. Δεν είναι, λοιπόν, ένας «φιλοσοφικός» θεός, που οι άνθρωποι καλούνται να γνωρίσουν με τη διάνοια και με τη λογική τους. Και δε μοιάζει καθόλου με τα αγάλματα των θεών, «τα καμωμένα από πέτρα, χρυσάφι ή ασήμι» - απ' αυτά είχαν ένα σωρό στην Ακρόπολη και στην Αγορά. «Ο Θεός, όμως, δεν κατοικεί σε ναούς χτισμένους από τα ανθρώπινα χέρια». Είναι ένας προσωπικός Θεός, που επεμβαίνει στην ιστορία και πεθαίνει στο σταυρό για χάρη των ανθρώπων.

Όταν ο Παύλος τέλειωσε την ομιλία του στον Άρειο Πάγο, αρκετοί από τους ακροατές του τον κορόιδεψαν, επειδή είχε πει ότι ο Χριστός είχε αναστηθεί εκ νεκρών. Έτσι μας λένε οι Πράξεις των Αποστόλων. Αλλά κάποιοι άλλοι είπαν: «Θα μας ξαναμιλήσεις γι' αυτό, γιατί θέλουμε να μάθουμε περισσότερα». Κι άλλοι, τέλος, τον ακολούθησαν κι έγιναν χριστιανοί. Ανάμεσα σ' αυτούς τους τελευταίους, ήταν και ο Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης και μια γυναίκα που την έλεγαν *Δάμαρι*. Κι αυτό, σε παρακαλώ, να το προσέξεις. Γιατί, την εποχή εκείνη, ήταν πολλές οι γυναίκες που ασπάζονταν το χριστιανισμό.

Έτσι συνέχισε ο Παύλος την αποστολική του δραστηριότητα. Λίγες μόλις δεκαετίες μετά το Χριστό, υπήρχαν χριστιανικές κοινότητες σε όλες τις σημαντικές ελληνικές και ρωμαϊκές πόλεις – στην Αθήνα, στη Ρώμη, στην Αλεξάνδρεια, στην Έφεσο, στην Κόρινθο. Και μέσα στους επόμενους τρεις-τέσσερις αιώνες, εκχριστιανίστηκε όλος ο ρωμαϊκός κόσμος.

ΙΩΑΝΝΟΥ ΖΗΖΙΟΥΛΑ, *Ελληνισμός και Χριστιανισμός. Η συνάντηση των δύο κόσμων*, έκδ. Αποστολική Διακονία, Αθήνα 2003, σσ. 193-197· α' έκδοση *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Στ', έκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1976, σσ. 558-559:

Η ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΔΥΟ ΠΡΩΤΟΥΣ ΑΙΩΝΕΣ

«Ο Χριστιανισμός έκανε πλήρη χρήση του ελληνικού πολιτισμού στα μέσα της εκφράσεώς του. Πήρε από τον Ελληνισμό τη γλώσσα και τις μορφές εκφράσεως, όπως όλοι οι κάτοικοι της ελληνορωμαϊκής οικουμένης στα χρόνια αυτά, χωρίς όμως να επιδοθή στην καλλιέργεια των ελληνικών γραμμάτων. Η Ομιλητική και το κήρυγμα μόνο προς το τέλος του 2ου αι., και αυτό πολύ δειλά, αρχίζουν να καλλιεργούνται με βάση τα ελληνικά πρότυπα. Η υμνογραφία δεν παρουσιάζει και αυτή ανάπτυξη σε σημείο που να θεωρηθή συμβολή στην εξέλιξη της ελληνικής φιλολογίας. Μόνον η ελληνική πολιτική ζωή φαίνεται να έχει κάποια σχέση με την οργάνωση της Εκκλησίας. Εκείνο όμως που έχει καίρια σημασία στη σχέση Ελληνισμού και Χριστιανισμού στα χρόνια αυτά είναι η συνάντηση δύο κοσμοθεωριών και η γέννηση από τη συνάντηση αυτή ενός νέου κόσμου. Από το πρίσμα αυτό προπαντός είδαμε την ιστορική εξέλιξη του

Χριστιανισμού στον χώρο του Ελληνισμού, γιατί αυτό κυρίως έκρινε και κρίνει και σήμερα ακόμη την ιστορική πορεία του Ελληνισμού.

Η συνάντηση Ελληνισμού και Χριστιανισμού στο επίπεδο της κοσμοθεωρίας δημιούργησε συγκρούσεις, αλληλοεπιδράσεις, αλλά και ιστορικής σημασίας μεταμορφώσεις τόσο στον Ελληνισμό όσο και στον Χριστιανισμό. Ο Χριστιανισμός, έχοντας τις ιστορικές καταβολές του στον Ιουδαϊσμό, έφερε μαζί του μια θεώρηση του κόσμου που επικράτησε να την λέμε βιβλική. Σύμφωνα με τη θεώρηση, αυτή ο κόσμος δεν είναι αυθυπόστατος, ούτε αυτεξήγητος. Για να τον κατανοήσης και να ζήσης σωστά σ' αυτόν, πρέπει να πας πίσω από αυτόν, να προϋποθέτεις ένα ον εντελώς ελεύθερο από τον κόσμο, τον Θεό, ο οποίος δεν ερμηνεύεται από τον κόσμο, αλλά ερμηνεύει αυτός ως προϋπόθεση τον κόσμο. Τόσο ελεύθερος είναι ο Θεός αυτός από τον κόσμο, ώστε η ελευθερία Του, η θέληση και η ενέργειά Του να δημιουργούν όντα. Οτιδήποτε δηλαδή μπορεί να λεχθή ότι υπάρχει είναι αποτέλεσμα της ελευθερίας και των επεμβάσεων του ελευθέρου αυτού Όντος στον χώρο και στον χρόνο. Έτσι η βιβλική σκέψη έφθασε στο σημείο να βλέπει τα πάντα από τη σκοπιά της Ιστορίας. Το ρήμα "είναι" στη βιβλική (την εβραϊκή) γλώσσα δεν αντιστοιχεί παρά στο "δραν", "συμβαίνει" κλπ.

Μια τέτοια νοοτροπία ήταν φυσικό να συναντήσει δυσκολίες στον ελληνικό χώρο. Όχι γιατί η ελληνική σκέψη ήταν "άθρη" κάθε άλλο. Από την κλασική ακόμη εποχή οι Έλληνες καλούσαν τη φιλοσοφία τους "θεολογία", ενώ στα χρόνια που εξετάσαμε εδώ είχαν καλλιεργήσει ακόμη περισσότερο τις θεολογικές πλευρές της σκέψης τους. Αλλά ο θεός των Ελλήνων ήταν πάντοτε δεμένος με τον κόσμο. Ουσιαστικά δεν ήταν αυτός η προϋπόθεση που ερμηνεύει τον κόσμο, αλλά το συμπέρασμα, στο οποίο φθάνουμε εξετάζοντας τον κόσμο (Πλάτων). Και όταν ακόμη ο Θεός δημιουργή τον κόσμο από τη θέλησή του, όπως στον "Τίμαιο" του Πλάτωνος, τον δημιουργεί από ύλη που προϋπάρχει. Είναι ήδη γνωστό πως δημιουργός σημαίνει στην ουσία διακοσμητής. Είναι αδιανόητο για τον αρχαίο Έλληνα να προϋποθέσει ένα Θεό που δεν δεσμεύεται από το Είναι. Το Είναι είναι η προϋπόθεση της δράσεως και της ελευθερίας όχι το αντίστροφο που υποδηλώνει η βιβλική νοοτροπία. Πρώτα υπάρχουν και ύστερα δρας ελεύθερα. Η ελευθερία που αυθαιρετεί απέναντι του κόσμου και της αρμονίας του είναι ύβρις που τιμωρείται ακριβά. Αυτό διδάσκει με συνέπεια η αρχαία τραγωδία.

Το πρόβλημα λοιπόν που δημιούργησε η είσοδος του Χριστιανισμού στον χώρο του Ελληνισμού ήταν βαθύτατο. Ήταν πρόβλημα ερμηνείας. Για να καταλάβει ένας Έλληνας, σύμφωνα με όσα είπαμε παραπάνω, το κήρυγμα περί Χριστού, έπρεπε πρώτα να θέσει το ερώτημα: τι είναι ο Χριστός. Για τον Ιουδαίο που γινόταν Χριστιανός τέτοιο ερώτημα ή δεν υπήρχε ή έπαιρνε την απάντησή του από την Ιστορία: ο Χριστός αντιπροσωπεύει μια ορισμένη επέμβαση και πράξη του Θεού στον Κόσμο αυτό είναι το Είναι του, δηλαδή μια θεία πράξη και συνεπώς ο Θεός ο ίδιος. Έτσι το πρόβλημα της ερμηνείας μεταβαλλόταν σε θέμα αλλαγής νοοτροπίας. Ο Έλληνας έπρεπε να μάθει να σκέπτεται ιστορικά και να ανάγει το Είναι στην ελευθερία, να αναστρέψει δηλαδή την κοσμοθεωρία του. Αλλά το πρόβλημα είχε και την αντίθετη πλευρά. Με το να θέτει το ερώτημα περί Χριστού περί κόσμου οντολογικά και όχι ιστορικά (με το να ερωτά δηλαδή τι είναι ο Χριστός ή κάποιον ον) ο Έλληνας υποχρέωνε τους κήρυκες του Χριστιανισμού να βρουν τρόπους να εκφράσουν την πίστη τους με οντολογικές κατηγορίες, χωρίς όμως να δεχθούν την ελληνική νοοτροπία, όπως την περιγράψαμε παραπάνω (χωρίς δηλαδή να δεσμεύσουν τον Θεό και την ελευθερία στην οντολογία). Εδώ ακριβώς αρχίζει η

μεγάλη δυσκολία, αλλά και η μεγάλη δυνατότητα. Εδώ γεννιέται ο εκχριστιανισμένος Ελληνισμός.

Στην ιστορική αναδρομή που κάμαμε, είδαμε τις αποτυχίες και τις επιτυχίες του Χριστιανισμού στο μεγάλο αυτό θέμα. Πολλοί χριστιανοί στοχαστές, στη συνάντηση αυτή των δύο κοσμοθεωριών, έκλιναν ολοκληρωτικά ή μερικά προς την πλευρά της ελληνικής κοσμοθεωρίας. Άλλοι όμως μετέτρεψαν τον κίνδυνο σε δυνατότητα. Παρέμειναν Έλληνες επιμένοντες να ρωτούν για το Είναι του κόσμου, του Χριστού και του Θεού· αλλά και βιβλικοί με το να ανάγουν το Είναι του κόσμου στην ελευθερία και να κρίνουν την ύπαρξη του κόσμου με το κριτήριο της Ιστορίας, και των εσχάτων. Και έτσι έγινε το θαύμα. Για πρώτη φορά στην Ιστορία ο Ελληνισμός έμαθε να ταυτίζει το Είναι με την ελευθερία και με την πράξη και να κάνει την προσωπική σχέση και την αγάπη όχι αποτέλεσμα του Είναι αλλά ταυτόσημη με αυτό. Συγχρόνως έμαθε και ο κόσμος όλος ότι οι δύο πολιτισμοί που επί αιώνες αντιμάχονταν αλλήλους, ο Ανατολικός Συριακός και ο Ελληνικός, και που υποχρεώθηκαν να ζήσουν κάτω από την ίδια στέγη στις ελληνιστικές και ρωμαϊκές πραγματικότητες της Ιστορίας, μπορούσαν πια ελεύθερα και σαν αποτέλεσμα μιας βαθιάς εσωτερικής συνθετικής διεργασίας να ζουν ως ένας άνθρωπος. Το "ουκ ένι Έλλην και Ιουδαίος" που διεκήρυξε ο Παύλος δεν ήταν εύκολο να γίνη ιστορική πραγματικότητα. Σήμαινε μια βαθύτατη αλλαγή στην Ιστορία, της οποίας δημιουργοί ήταν οι Έλληνες Πατέρες. Η δημιουργική συνάντηση Ελληνισμού και Χριστιανισμού στα πρόσωπα των πρώτων Πατέρων της Εκκλησίας έκρινε έτσι οριστικά και ευεργετικά την πορεία όχι μόνο της ελληνικής αλλά και της Παγκόσμιας Ιστορίας».

PEZIS NTEMPIPE, *Η επιστήμη της επικοινωνίας, Ιδέες γενικής μεσολογίας*, μτφρ. Κλεοπάτρα Ουγουρλόγλου, εκδ. Νέα Σύνορα Λιβάνη, Αθήνα 1997, σσ.159-162:

Η ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Αν η λατινική Δύση αναστατώθηκε λιγότερο από αυτές τις (χριστολογικές) συγκρούσεις είναι γιατί ήταν λιγότερο πολιτισμένη ή περισσότερο βάρβαρη. Αυτή η πνευματική καθυστέρηση, που συντηρήθηκε από τη διακοπή της υλικής επικοινωνίας με την ελληνική Ανατολή, εμφανίστηκε στη Δύση και υποχώρησε σχετικά κατά τον 12^ο αιώνα, με την πρώτη Αναγέννηση, όταν οι σχέσεις Ανατολής και Δύσης αποκαταστάθηκαν χάρη στους Άραβες, δασκάλους και παιδαγωγούς του δυτικού κόσμου. Ο Χριστός μιλούσε αραμαϊκά, αλλά στην αρχή η χριστιανική θεολογία μίλησε (άρα σκέφτηκε) ελληνικά, που ήταν η γλώσσα όλης της ρωμαϊκής Ανατολής. Ας θυμηθούμε ότι στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία της Ανατολής, που δεν είχε γνωρίσει τις βαρβαρικές επιδρομές, δεν υπήρχε πρόβλημα συνέχειας μεταξύ «αρχαιότητας» και «Μεσαίωνα». Οι πρώτοι θεολόγοι οργανωτές της Εκκλησίας αναθεματίστηκαν, αφορίστηκαν, αποκαταστάθηκαν στην ευθεία οδό και διά μέσου της ελληνικής φιλοσοφίας. Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι η χριστιανική Δύση – της οποίας οι αναγνωρισμένοι υπερασπιστές έχουν βραχεία μνήμη – σφυρηλάτησε τα θεμελιώδη εργαλεία της στη Μικρά Ασία και στην Αφρική, αφού εκεί έγινε η λεπτή επεξεργασία τους από τους πατέρες μέσω των λόγων εκείνου του ανατολίτη προφήτη, του Ιησού από τη Ναζαρέτ. Ο Ωριγένης της Αλεξάνδρειας είναι δυνατότερος και εξυπνότερος από τον Τερτυλλιανό, ο οποίος, αν και Αφρικανός, γράφει και σκέφτεται λατινικά. Η αυτοκρατορία της Ανατολής

ώθησε το χριστιανισμό να αποβάλλει αποφασιστικά την ιουδαϊκή του παιδεία και το στενό υπόστρωμά της, ανοίγοντάς του το δρόμο για μια παγκόσμια εξάπλωση. Η ιουδαϊκή θρησκεία ήταν περιορισμένη στην ιουδαϊκή διασπορά· η χριστιανική θρησκεία μπόρεσε να σπάσει το γεωγραφικό και εθνικό της φράγμα, γιατί έβαλε να κυλήσουν στα αυτοκρατορικά κανάλια της Δύσης τα πρότυπα της σκέψης που χαρακτήριζαν την ελληνιστική Ανατολή. Εκτός από τον Ιλάριο του Πουατιέ και τον Αμβρόσιο του Μιλάνου (που μιμείται τον Βασίλειο Καισαρείας), οι Πατέρες της Εκκλησίας είναι «Ανατολίτες» (ο Ειρηναίος της Λυών κατάγεται στην πραγματικότητα από τη Σμύρνη) ή «Αφρικανοί» (όπως ο Τερτυλλιανός, ο Αυγουστίνος ή ο Κυπριανός).

Η Ευρώπη – ελληνική, χριστιανο-ιουδαϊκή και άθρησκη – είναι ένας πύραυλος με τρεις ορόφους και με βάση εκτόξευσης στην Ασία. Αναφέρω γρήγορα αυτό το κοινότοπο δεδομένο που οι φατριαστές της «δυτικής Ευρώπης» αποκρύπτουν διαρκώς, δηλαδή την ενδοστρέφεια της Ευρώπης. Σημάδι πολιτισμικής ασφυξίας και ιστορικής αμνησίας. Αφού το αλφάβητο γεννήθηκε στη Φοινίκη, ο πόλεμος της Τροίας και του Ομήρου στην Ιωνία, η γεωμετρία στη Μίλητο με τον Θαλή και η ιστορία στην Καρία με τον Ηρόδοτο της Αλικαρνασσού, είναι παραδεδεγμένο ότι η άνθηση του ελληνικού πνεύματος ξεκίνησε από τη Μικρά Ασία. Στην Ιππώνα, τη σημερινή Μπιζέρτα, ο Άγιος Αυγουστίνος έλυσε τη θεωρητική σπαζοκεφαλιά της Τριάδας, ενώ το δόγμα της Ενσάρκωσης διευθετήθηκε έντεχνα μεταξύ Νίκαιας, Αλεξάνδρειας, Αντιόχειας, Κωνσταντινούπολης, δηλαδή ανάμεσα στις σημερινές Αίγυπτο, Συρία και Τουρκία. Αυτό που έπλασε το πρόσωπο της Ευρώπης αποφασίστηκε εκτός αυτής.

Ας το πούμε αλλιώς και με λίγα απλά λόγια. Η Δύση έχει τέσσερις πρωτεύουσες: την Ιερουσαλήμ, την Αθήνα, τη Ρώμη και το Βυζάντιο. Δεν θέλει να θυμάται παρά μόνο τις τρεις πρώτες. Καθεμιά έχει τους αοιδούς της, τους εμπόρους της και το δικό της σήμα. Της Ιερουσαλήμ είναι ο μονοθεϊσμός. Της Αθήνας είναι ο ουμανισμός. Της Ρώμης το Κράτος Δικαίου. Του Βυζαντίου είναι κάτι περισσότερο και καλύτερο, γιατί είναι η σύνθεση αυτών των τριών στοιχείων: Εκεί μελετήθηκαν οι σχέσεις Ρώμης και Ιερουσαλήμ στη γλώσσα και τις έννοιες της Αθήνας. Κανένας σχεδόν δεν το προσέχει. Αυτό που έχει κυρίως λησμονηθεί από την ιστορία μας δεν είναι τίποτε λιγότερο από το κεντρικό εργαστήρι μας. Σ' αυτή την πόλη – αυτοκρατορία οφείλουμε τις κυριότερες θεωρίες μας, τα οργανωτικά μας συστήματα, τις πολιτικές και θρησκευτικές μας τελετές – η χριστιανική λειτουργία πηγάζει από τις τελετές της βυζαντινής αυλής, όπως το δημοκρατικό πρωτόκολλο πηγάζει από τις ουράνιες ιεραρχίες του καισαροπαπισμού – καθώς και την αισθητική μας, γιατί στο Βυζάντιο σταμάτησε το εικονοκλαστικό κύμα και εξασφαλίστηκε η νομιμότητα της θρησκευτικής τέχνης ή της αναπαράστασης του θείου.

Κατ' εικόνα του Χριστού, επίμικτου διάμεσου και, για το λόγο αυτό, εκρηκτικού, ο χριστιανισμός χρωστάει την προωθητική του δύναμη στην πολιτισμική επιμιξία του: ούτε ιουδαϊκή ούτε ελληνική, αλλά στο σταυροδρόμι των δύο παραδόσεων. αυτή η επιμιξία έσωσε το Σωτήρα. Οι οπαδοί του απέφυγαν τον αιρετικό μαρασμό ενός ανατολίτικου μεσσιανισμού μεταξύ άλλων πολλών, χάρη στον πιθανώς ακούσιο εκδυτικισμό. Η διασπορά των εξελληνισμένων Ιουδαίων, που επονομάστηκαν «ελληνιστές» με τον Στέφανο επικεφαλής και που εκδιώχτηκαν από την Ιερουσαλήμ για την αλαζονεία τους, επέτρεψε στο πρωταρχικό μήνυμα να εξαπλωθεί στη Συρία, στη Σαμάρεια, στην Κύπρο. Αυτοί οι

ηττημένοι δέχτηκαν το κατακτητικό και εξωστρεφές κήρυγμα του ευαγγελίου. Και η καταστροφή του ναού της Ιερουσαλήμ το 70, προκαλώντας την πολιτική ήττα και το διασκορπισμό του εβραϊκού λαού, μετέβαλε αυτούς τους εξόριστους και κάπως κοσμοπολίτες αντιφρονούντες σε πρόδρομους που είχαν δίκιο από πάρα πολύ νωρίς. Αυτή η μετανάστευση κατευθύνθηκε σε μεγάλη κλίμακα από τον Σαούλ της Ταρσού, ζωντανό ενωτικό στοιχείο του ελληνο-ιουδαϊσμού, που γεννήθηκε στην Κιλικία, παραδοσιακό σταυροδρόμι πολιτισμών και αυτοκρατοριών. Ο απόστολος των εθνικών, αυτός ο αποφασιστικός διαμεσολαβητής, ο άνθρωπος-γέφυρα, έκανε το πηγαϊνέλα μεταξύ της Αντιόχειας στο νότο και της Καισάρειας στη βόρεια Καππαδοκία. Μας υπενθυμίζει, μεταξύ άλλων, ότι η Ανατολία, πριν και περισσότερο μάλιστα από την Ανδαλουσία, υπήρξε τόπος συνάντησης της Δύσης και της Ανατολής.

ΝΙΚΟΥ Α. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, *Ιστορία της Βυζαντινής Φιλοσοφίας*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 34-35:

Η ΕΛΛΗΝΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

«Κατά ταύτα μια ιστορία της βυζαντινής φιλοσοφίας δεν μπορεί να στηριχτεί μονάχα σε μερικούς λόγιους και θεολόγους ακόμη, όπως λόγου χάρη Φιλόπονος, Αρέθας, Φώτιος και άλλοι, μόνο και μόνο γιατί ασχολούνται περισσότερο με τα ελληνικά γράμματα και την ελληνική φιλοσοφία, και να αγνοηθεί σχεδόν τελείως η συνολική θεολογία, μια και αυτή απλώς είναι, όπως ισχυρίζονται πολλοί, πίστη και δόγμα. Η θεολογία, τόσο ως χαρισματική ζωή όσο και ως ερμηνευτική περιγραφή βιωμένων πραγμάτων, έτσι κι αλλιώς επέβαλε στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα του βυζαντινού πολιτισμού αντιλήψεις, που καθόρισαν το νέο κοσμοείδωλο, βιοθεωρίες και τρόπους ζωής. Άλλο πράγμα η θεολογία, που αγγέλλεται και βιώνεται προφητικά, και άλλο μετά ταύτα η δημιουργία αντιλήψεων, που πλουτίζουν κι αναπτύσσουν πολιτισμό και πολιτιστικά μνημεία. Όταν ο Αριστοτέλης, όπως ειπώθηκε πρωτύτερα, στον *Προτρεπτικό* του ισχυρίζεται πως υφίσταται φιλοσοφία κι όταν κάποιος αναιρεί τη φιλοσοφία, τι μπορούμε να πούμε για τη θεολογία, που εισάγει επεξεργασμένες απόψεις για τον κόσμο, τον άνθρωπο, τον προορισμό του, την άσκηση, και συνάμα διαμορφώνει απαράμιλλες μορφές καλλιτεχνικής δημιουργίας; Τούτες οι αντιλήψεις δεν μπορούν να ερμηνεύονται και να αφομοιώνονται ως μακροσκοπικός φιλοσοφικός στοχασμός; Εδώ να παρενθέσω ότι παραδόξως πλείστοι όσοι βυζαντινολόγοι, ατυχώς ακόμη και στις ημέρες μας, κάνουν λόγο για σκοτεινές περιόδους του Βυζαντίου – τότε δεν κατάλαβα τι ακριβώς εννοούν – και ως φωτεινές περιόδους δέχονται μονάχα εκείνες τις εποχές, όπου διαπιστώνουν “αναγέννηση” ελληνικών στοιχείων, επειδή κάποιοι λόγιοι, θεολόγοι και μη, ασχολούνται με ελληνικά χειρόγραφα και επιδίδονται σε φιλολογικούς σχολιασμούς – επισημαίνοντας όλα αυτά οι περί των οποίων ο λόγος βυζαντινολόγοι, και μολονότι έχουν άσβεστο τον καημό να εντοπίσουν αναγέννηση ελληνικών στοιχείων, δεν βλέπουν την ελληνικότητα, λόγου χάρη, στη θεολογία, στη γλώσσα, στη ζωγραφική, στην αρχιτεκτονική, στη μουσική και σε άλλα μνημεία. Θα έλεγα πως ο Πλάτων επέζησε στην ασκητική θεολογία, με τη διδασκαλία για τη μεταμόρφωση του λογιστικού, του θυμοειδούς και του επιθυμητικού, και όχι στα χειρόγραφα και στους σχετικούς σχολιασμούς χωρών».

ΣΤΗΒΕΝ ΠΑΝΣΙΜΑΝ, *Βυζαντινός Πολιτισμός*, μτφρ. Δέσποινας Δετζώρτζη, εκδ. ΟΕΒΔ, Αθήνα 1979, σσ. 249-250:

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ Η ΜΟΡΦΩΣΗ

«Η καλή μόρφωση ήταν το ιδανικό κάθε βυζαντινού. Την *α π α ι δ ε υ σ ί α*, την έλλειψη πνευματικής καλλιέργειας, τη θεωρούσαν ατύχημα και συμφορά, σχεδόν έγκλημα. Τους αμαθείς συνεχώς τους κοροΐδευαν – τον αγροίκο αυτοκράτορα Μιχαήλ Β΄, που ήταν θύμα αναρίθμητων σατιρών, το Σλάβο πατριάρχη Νικήτα, που ο Κωνσταντίνος Ζ΄ τον περιγελούσε, το φιλόσοφο Ιωάννη Ιταλό, που δε έχασε ποτέ την ιταλική προφορά του, και τον Κωνσταντίνο Μαργαρίτη, που η φρασεολογία του ήταν τόσο χυδαία που θα νόμιζε κανείς πως είχε μεγαλώσει τρώγοντας κριθάρι και πίτουρα. Και συγγραφείς, όπως η Άννα Κομνηνή, συνεχώς εγκωμιάζουν αυτούς που το πνεύμα τους είναι καλλιεργημένο και έχουν πολλές γνώσεις.

Σε όλη τη βυζαντινή ιστορία η ύλη και ο τρόπος της διδασκαλίας δεν ποικίλλουν και πολύ. Το πρώτο πράγμα που διδασκόταν ένα παιδί, όταν γινόταν έξι χρονών, ήταν η γραμματική ή “το ελληνίζειν την γλώσσαν”. Μ’ αυτό, εκτός από το διάβασμα και το γράψιμο και τη γραμματική και το συντακτικό, όπως τα εννοούμε σήμερα εξυπακούοταν επίσης μια γνώση των κλασσικών, καθώς και σχόλια στους κλασσικούς, ιδίως στον Όμηρο, που τα έργα του τα μάθαιναν απ’ έξω. Ο Συνέσιος τον 5^ο αιώνα μιλάει για την ικανότητα του ανιψιού του να αποστηθίζει τον Όμηρο (μάθαινε πενήντα στίχους την ημέρα), ενώ ο Ψελλός, από πολύ μικρός, ήξερε ολόκληρη την Ιλιάδα απ’ έξω. Το αποτέλεσμα ήταν ότι όλοι οι Βυζαντινοί ήταν σε θέση να αναγνωρίζουν στίχους του Ομήρου. Η Άννα, που εξηνταέξι φορές στην *Αλεξιάδα* της αναφέρει στίχους του, σπάνια προσθέτει “ομηρικόν εκείνον”. Ήταν τελείως περιττό. Και τους άλλους ποιητές τους διάβαζαν και τους μάθαιναν, κανένας όμως δεν είχε την ανώτατη αυτή θέση που διατήρησε ως το τέλος ο Όμηρος. Σε ηλικία δεκατεσσάρων περίπου χρονών ο μαθητής περνούσε στη ρητορική, μάθαινε δηλαδή ορθή προφορά και μελετούσε συγγραφείς όπως το Δημοσθένη και πολλούς άλλους πεζογράφους. Μετά τη ρητορική έπρεπε να σπουδάσει την τρίτη επιστήμη, τη φιλοσοφία, και τις τέσσερις τέχνες, την αριθμητική, τη γεωμετρία, τη μουσική και την αστρονομία. Μπορούσε επίσης να διδαχτεί νομικά, ιατρική και φυσική. Παράλληλα με τα μαθήματα αυτά έδιναν στο παιδί και θρησκευτική μόρφωση. Τα θρησκευτικά όμως τα δίδασκαν χωριστά και οι διδάσκαλοι ήταν κληρικοί. Τα παιδιά μάθαιναν ολόκληρη τη Βίβλο. Μετά τον Όμηρο, η Βίβλος είναι η κυριότερη πηγή νύξεων και παραπομπών στη βυζαντινή λογοτεχνία».

Βιβλιογραφία

- ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ ΠΟΛΥΜΝΙΑ, *Η άνοδος της μονοδοξίας στην ύστερη αρχαιότητα*, μτφρ. Ειρήνη Μητούση, εκδ. Εστίας, Αθήνα 2017.
BECK HANS-GEORG, *Η Βυζαντινή Χιλιετία*, μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990.
BRAUDEL F. – DUBY G., *Η Μεσόγειος, τευχ. Β΄, Άνθρωποι και πολιτισμική Κληρονομιά*, μτφρ. Κώστας Αντύπας, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1990.
BOWERSOCK G. W., *Ο ελληνισμός στην ύστερη Αρχαιότητα*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000.

- BROWN PETER, *Η δημιουργία της ύστερης Αρχαιότητας*, μτφρ. Θεοδόσης Νικολαΐδης, εκδ. Εστία, Αθήνα 2001.
- ΓΑΖΗ ΕΦΗ, *Ο δεύτερος βίος των Τριών Ιεραρχών*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2004.
- ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ Δ. Κ., *Ιστορία της Ελληνικής φιλοσοφίας*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα ²1994.
- ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΣ, *Ελληνισμός και Χριστιανισμός ως παράγοντες διαμορφώσεως της νεοελληνικής ταυτότητας, τόμος Α΄, Ελληνισμός και Χριστιανισμός κατά τον τρίτο αιώνα*, Ερευνητικό πρόγραμμα της Ακαδημίας Αθηνών, Θεσσαλονίκη 1996, σ.170.
- ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΣ, «Πλάτων ή Μωυσής; Η θεωρία της λογοκλοπής», *Σύναξη* 69/1999, σσ. 42-48.
- ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΣ, «Με τον τρόπο της αλληγορίας. Η συνάντηση Ελληνισμού και Χριστιανισμού», *Τνδικτος* 15, σ. 254-259, Αθήνα 2001.
- ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ ΣΤΑΥΡΟΣ, «Πρωτολογία και εσχατολογία. Η συνάντηση Ελληνισμού και Χριστιανισμού στην αλεξανδρινή παράδοση του Ωριγένη», *Αναλόγιον* 6, σσ. 117-128, Αθήνα – Κοζάνη 2003.
- ΓΚΑΑΡΝΤΕΡ ΓΙΟΣΤΕΪΝ, *Ο κόσμος της σοφίας, Μυθιστόρημα για την ιστορία της φιλοσοφίας*, μτφρ. Μαρία Αγγελίδου, εκδ. Νέα Σύνορα Λιβάνη, Αθήνα 1994.
- Γουναρίδης Πάρις, *Γένος Ρωμαίων: βυζαντινές και νεοελληνικές ερμηνείες*, εκδ. Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 1996.
- GUILLOU André, *Ο Βυζαντινός Πολιτισμός*, μτφρ. Paolo Odorico-Σμαράγδα Τσοχανταρίδου, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα ²1998.
- ΔΕΛΗΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Ελληνικός στοχασμός και Χριστιανική διάνοηση, Η φιλοσοφία των πατέρων*, εκδ. Αποστολική Διακονία, Αθήνα 1993.
- DODDS E. R., *Εθνικοί και Χριστιανοί σε μια εποχή αγωνίας*, μτφρ. Κώστας Αντύπας, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995.
- ΖΗΖΙΟΥΛΑ ΙΩΑΝΝΟΥ, *Ελληνισμός και Χριστιανισμός. Η συνάντηση των δύο κόσμων*, έκδ. Αποστολική Διακονία, Αθήνα 2003· α΄ έκδοση *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος Στ΄, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1976, σσ. 519-559.
- ΚΑΡΑΧΑΛΙΑΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ, «‘Απέσβετο και λάλον ύδωρ’. – Απέσβετο; - Αληθώς απέσβετο.», *Σύναξη* 69/1999, σσ. 72-85.
- ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ Ι. Σ., *Ελληνική παιδεία και εθνική συνείδησις των Ελλήνων από της αρχαιότητος εις το Βυζάντιον*, Αθήναι 1993.
- ΚΥΡΤΑΤΑΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, *Απόκρυφες ιστορίες. Μύθοι και θρύλοι από τον κόσμο των πρώτων χριστιανών*, εκδ. Άγρα, Αθήνα 2003.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ, «“Ιστορία της Θείας Οικονομίας” ή “Μυθολογία των Εβραίων”», *Σύναξη* 69/1999, σσ. 66-71.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, *Παγανιστικός Ελληνισμός ή Ελληνορθοδοξία*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2003.
- ΜΠΕΝΑΚΗ ΛΙΝΟΥ, «Η ελληνική φιλοσοφία των πρώτων χριστιανικών αιώνων», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος Στ΄, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1976, σσ. 430-459.
- LEMERLE PAUL, *Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός, Σημειώσεις και παρατηρήσεις για την εκπαίδευση και την παιδεία στο Βυζάντιο από τις αρχές ως τον 10^ο αιώνα*, μτφρ. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1981.
- LONG A. A., *Η ελληνιστική φιλοσοφία*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα ²1990.
- ΜΑΤΣΟΥΚΑ ΝΙΚΟΥ Α, *Ιστορία της Βυζαντινής Φιλοσοφίας*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1994.
- ΝΤΕΜΠΡΕ ΡΕΙΖΙΣ, *Η επιστήμη της επικοινωνίας, Ιδέες γενικής μεσολογίας*, μτφρ. Κλεοπάτρα Ουγουρλόγλου, εκδ. Νέα Σύνορα Λιβάνη, Αθήνα 1997.
- ΞΥΔΙΑΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, «Οι “Ελληνες” ξανάρχονται», *Σύναξη* 69/1999, σσ. 5-22.

- OSTROGORSKY Georg, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, τόμοι 1-3, μτφρ. Ιωάννου Παναγόπουλου, εκδ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1978-1981.
- ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΘΑΝΑΣΗΣ, «(Αυτό)Κριτική ερμηνεία της καταστροφής παγανιστικών ιερών από χριστιανούς», *Σύναξη* 69/1999, σσ. 49-65.
- ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ Κ., *Η αποθέωση της ιστορίας*, Αθήνα 1992.
- PERIN J., «Ελληνισμός και Χριστιανισμός», στο συλ. τόμο *Η Φιλοσοφία τ. Α' Από τον Πλάτωνα ως τον Θωμά τον Ακινάτη*, επιμ. Φ. Σατελιέ, μτφρ. Κ. Παπαγιώργη, Αθήνα 2^η1989.
- ΡΑΝΣΙΜΑΝ ΣΤΗΒΕΝ, *Βυζαντινός Πολιτισμός*, μτφρ. Δέσποινας Δετζώρτζη, εκδ. ΟΕΒΔ, Αθήνα 1979.
- RUNCIMAN STEVEN, *Η τελευταία Βυζαντινή Αναγέννηση*, μτφρ. Λάμπρος Καμπερίδης, εκδ. Δόμος 2^η1991.
- ΣΙΓΑΛΑΣ ΝΙΚΟΣ, «“Ελληνισμός” και εξελληνισμός: ο σχηματισμός της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμός», *Τα Ιστορικά* 34/2001, σσ. 3-70.
- ΣΠΕΤΣΙΕΡΗΣ Κ., «Εικόνες Ελλήνων φιλοσόφων εις εκκλησίας», *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών* 14/1963-4, σσ. 386-458 και 24 Α/1973-4, σσ. 397-436.
- ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ Μ., *Μορφές από τον τέταρτο αιώνα μ.Χ.*, Βιβλιοθήκη Σχολής Μωραΐτη, Ψυχικό 1972.
- ΣΧΟΙΝΑΣ ΦΩΤΗΣ, «Ελληνισμός και Χριστιανισμός: ρήξη ή ζεύξη;», *Σύναξη* 69/1999, σσ. 29-41.
- ΤΑΤΑΚΗ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Η ελληνική και πατερική βυζαντινή φιλοσοφία*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2000.
- ΤΑΤΑΚΗ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Η συμβολή της Καππαδοκίας στη χριστιανική σκέψη*, εκδ. Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, Διεύθυνση Μέλπωσ Μερλιέ, Collection de l'Institut Francais d'Athenes, Αθήνα 1960.
- ΤΑΤΑΚΗ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*, μτφρ. Εύας Καλπουρτζή, εποπτεία και βιβλιογραφική ενημέρωση Λίνου Μπενάκη, εκδ. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1977.
- ΤΕΡΕΖΗ ΧΡΗΣΤΟΥ, *Η θέση της ελληνικής φιλοσοφίας στην Ορθόδοξη Ανατολή*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1995.
- ΤΟΥΝΒΕΕ ARNOLD, *Οι Έλληνες και οι κληρονομίες τους*, μτφρ. Νίκος Γιανναδάκης, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1992.
- ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Χριστιανισμός και Πολιτισμός*, μτφρ. Ν. Πουρναρά, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1982.
- ΦΟΥΓΙΑ ΜΕΘΟΔΙΟΥ, *Το ελληνικό υπόβαθρο του Χριστιανισμού*, εκδ. Αποστολική Διακονία, Αθήνα 1993.
- ΦΟΥΓΙΑ ΜΕΘΟΔΙΟΥ, *Η Ελληνιστική Ιουδαϊκή Παράδοση*, εκδ. Νέα Σύνορα-Λιβάνη, Αθήνα, 1995.
- HADOT PIERRE, *Τι είναι η αρχαία ελληνική φιλοσοφία*, μτφρ. Άντα Κλαμπατσέα, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2002.
- ΧΡΙΣΤΙΔΗΣ Α.-Φ. (επιμ.), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας από τις αρχές έως την ύστερη Αρχαιότητα*, εκδ. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], Θεσσαλονίκη 2001.
- JAEGER WERNER, *Πρωτοχριστιανικοί χρόνοι και ελληνική παιδεία*, μτφρ. Γεωργίου Βερροίου, Αθήνα 1966.